

An Analysis of Technical and Aesthetic Structures of Arak Rugs with Zir Khaki Design

Mohammad Afrough¹, Bita Bahramighasr² (Corresponding Author)

¹Associate Professor, Carpet Education Department, Faculty of Arts, Arak University, Arak, Iran

²Assistant Professor, Department of Graphics, Faculty of Arts, Arak University, Arak, Iran

(Received: 12.04.2024, Revised: 08.12.2024, Accepted: 08.12.2024)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33769.1235>

Abstract:

This study presents field-based research with limited theoretical foundations, primarily due to the novelty of the subject and scarcity of available references. The Zirkhaki pattern represents one of the prevalent designs in Arak carpets, though its precise origins remain ambiguous. While some scholars attribute its genesis to Tabriz or Kashmar, historical evidence indicates its production in Bijar, Qom, Isfahan, and even Herke, Turkey. This paper systematically explores, documents, and analyzes the Zirkhaki pattern in Arak carpets through a carefully chosen selection of fourteen distinct specimens, each exhibiting unique compositional structures, motifs, and color schemes to provide a comprehensive representation. The central research question investigates the technical and aesthetic dimensions—including structural composition, motif arrangement, and color harmony—of Zirkhaki-patterned carpets. Employing a qualitative, developmental approach with descriptive-analytical methodology, data were gathered through both archival research and field surveys conducted in Arak's carpet markets and online trading platforms. Research Findings: The primary motifs of the antique carpets, in addition to the small fabric sizes, include various animal designs such as deer, rabbits, goats, roosters, and mythical and hybrid creatures like griffins and dog-eagles. They also feature rhytons in the form of winged lions, Simorghs, dragons, and statues with human heads and wings designed as winged lions. Other items depicted include swords and shields, rhytons, pitchers, bowls, goblets, teapots, ewers, vases (symbolizing the tree of life), medallions (depictions of humans within circular frames), and lanterns. Although the motifs and designs found in Tabriz and Kashmar are significantly more diverse and creative, the colors used in these examples include red, white, onion skin (honey-colored), jade green, pistachio, senjed (jujube), mashy, golden yellow, mustard, azure blue, turquoise, navy, pink, brown, elephant gray, earthy tones, cream, and black.

Keywords: Arak, Carpet, Zir Khaki, Ornament, Imagery, Pattern.

1- Email: M-afrough@araku.ac.ir

2- Email: B-bahramighasr@araku.ac.ir

How to cite: Afrough, M. and bahramighasr, B. (2024). An Analysis of Technical and Aesthetic Structures of Arak Rugs with Zir Khaki Design. Journal of Applied Arts, 3(4), 45-59. Doi: 10.22075/aaj.2024.33769.1235

تحلیل ساختار فنی و زیبایی‌شناختی قالی طرح زیرخاکی اراک

محمد افروغ^۱

بی‌تا بهرامی قصر (نویسنده مسئول)^۲

^۱ دانشیار، گروه آموزشی فرش، دانشکده هنر، دانشگاه اراک، اراک، ایران

^۲ استادیار، گروه آموزشی گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه اراک، اراک، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۱/۲۴، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸

مقاله علمی-پژوهشی <https://doi.org/10.22075/aj.2024.33769.1235>

چکیده

در این مقاله سعی بر آن است تا طرح و نقشه زیرخاکی اراک مورد مطالعه، معرفی، بررسی و تحلیل قرار گیرد. زیرخاکی عنوان یکی از طرح‌ها و نقشه‌های رایج در قالی اراک است. اصالت و خاستگاه طرح زیرخاکی به‌درستی مشخص نیست، برخی مطالعات، تبریز یا کاشمر را به‌عنوان خاستگاه نخستین این طرح معرفی می‌کنند. این طرح در گذشته نیز در بیجار، قم و اصفهان بافته می‌شد. طرح زیرخاکی، اضافه بر کانون‌های داخلی در شهر «هرکه» در ترکیه نیز سابقه تولید داشته‌است. این مقاله حاصل جستجوی میدانی نویسنده در بازار اراک است که از جنبه نظری کمتری برخوردار بوده و به‌واسطه نو بودن موضوع، منابع مورد استفاده در آن اندک است. با جستجو در بازار اراک صرفاً تعداد ۱۴ نمونه از این طرح با ساختار محتوایی و نقش‌پردازی مختلف و فارغ از تکرار و شباهت یافت شد که مطالعه و تحلیل بر روی آن‌ها صورت گرفت. بر این مبنای پرسش اصلی پژوهش این است که ابعاد فنی و زیباشناختی (طرح، نقش و رنگ) قالی طرح زیرخاکی اراک کدام است؟ این مقاله از نوع کیفی و توسعه‌ای و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است. شیوه گردآوری داده‌ها توأمان از نوع اسنادی و میدانی (جستجو در بازار اراک) می‌باشد. یافته‌های پژوهش: عمده نقوش قالی زیرخاکی علاوه بر اندازه‌های کوچک پارچه، شامل برخی نقوش جانوری نظیر آهو، خرگوش، بُز، خروس، جانوران خیالی و ترکیبی هم‌چون گریفین و سگ-دال، ریتون‌هایی به فرم شیر بال‌دار، سیمرخ، اژدها، مجسمه‌هایی با سردیس انسانی به همراه بال و به فرم شیر بال‌دار، شمشیر و سپر، ریتون، کوزه، پیاله (کاسه)، سبو (قدح)، قوری، آبریز، گلدان (مفهومی از درخت زندگی)، مدالیون (نقش انسان در قاب‌های دایره‌ای شکل) و قندیل می‌باشد. اگرچه نقش و نگارهای طرح زیرخاکی تبریز و کاشمر به مراتب متنوع‌تر و خلاقانه‌تر است. هم‌چنین رنگ‌های مورد استفاده در این نمونه‌ها شامل قرمز، سفید، پوست‌پیزی (حلوایی)، سبز یشمی، پسته‌ای، سنجدی و ماشی، زرد طلایی و خردلی، آبی لاجوردی و فیروزه‌ای، سرمه‌ای، صورتی، قهوه‌ای، فیلی، خاکی، کرمی و سیاه می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: اراک، قالی، زیرخاکی، تزیینات، طرح، نقش.

1- Email: M-afrough@araku.ac.ir

2- Email: B-bahramighasr@araku.ac.ir

شیوه ارجاع به این مقاله: افروغ، محمد و بهرامی قصر، بی‌تا. (۱۴۰۲). تحلیل ساختار فنی و زیبایی‌شناختی قالی طرح زیرخاکی اراک، نشریه هنرهای

کاربردی، ۳(۴)، ۴۵-۵۹. Doi: 10.22075/aj.2024.33769.1235

اراک (سلطان‌آباد قدیم) و فراهان دو نمونه از مهم‌ترین کانون‌های فعال بافندگی ایران است که از زمان قاجار به این سو توانست با تولید قالی و قالیچه‌های کیفی و صادراتی، توجه جهان را به خود جلب نماید. آن‌چنان‌که تولیدات سلطان‌آباد، فراهان و ساروق از جمله برجسته‌ترین قالی‌های ایران در قرن نوزدهم میلادی به‌شمار می‌رفت. طرح زیرخاکی، یکی از بیشمار نقشه‌های قالی ایران است که حضوری دیرین در نظام بافندگی قالی ایران به‌ویژه اراک و کانون‌های وابسته به آن داشته و پویایی حیات این طرح در دیگر کانون‌های بافندگی نظیر تبریز، کاشمر و اراک، هم‌چنان ادامه دارد. طرح زیرخاکی، به‌واسطه سابقه در منظومه قالی اراک، در زمره نقشه‌های اصیل و قدیمی این منطقه به‌شمار می‌آید. نکته حائز اهمیت در ارتباط با طرح زیرخاکی، بن‌مایه و بستر شکل‌گیری و خاستگاه نخستین آن است که به‌طور دقیق مشخص نیست. این طرح در اراک با ویژگی‌های فنی و هنری متفاوت از تبریز و کاشمر، بافته و ارائه می‌شود. به‌واقع سبک طراحی و تولید، متن و محتوا، نوع و تعداد نقش‌مایه‌ها و عناصر هویتی، رنگ‌بندی، رج‌شمار و ابعاد، خاص مکتب قالی‌بافی اراک و منحصر به این منطقه است. هدف این پژوهش، معرفی و تحلیل قالی اراک از منظر فنی و هنری است و پرسش پژوهش این است که: ابعاد فن‌شناختی و زیباشناختی قالی طرح زیرخاکی اراک کدام است؟ از آن‌جایی‌که در یک دهه اخیر، تولید این طرح کم شده و باتوجه به شرایط وخیم و آشفته تولید قالی در شرایط حاضر، بیم آن می‌رود که به تدریج از گردونه تولید حذف شود.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با سابقه و پیشینه طرح زیرخاکی منبع جامعی وجود ندارد، تنها دو مقاله همایشی در ارتباط با این طرح در قالی‌های تبریز و کاشمر وجود دارد و از اینرو کمبود منبع در ارتباط با این موضوع، ضرورت نگارش چنین پژوهشی را بیش از پیش برجسته کرد. اردکانی موقتی و اکبری در مقاله همایشی «بررسی مبانی ساختاری طرح زیرخاکی در قالی‌های معاصر تبریز» (۱۳۹۷) به بررسی ساختاری این طرح پرداخته‌اند. دادخواه و همکاران نیز در مقاله همایشی «بررسی ویژگی‌های طرح و نقش در فرش زیرخاکی کاشمر» (۱۳۹۴)

بررسی و تحلیل ویژگی‌های طرح زیرخاکی قالی کاشمر را مورد پژوهش قرار داده‌اند. مقالاتی نیز در ارتباط با نظام بافندگی مکتب اراک (سلطان‌آباد) و فراهان و طرح و نقشه‌های قالی این مناطق به نگارش درآمده‌است که در اینجا ذکر می‌شود. افروغ در مقالات «بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های بومی و نخستین در مکتب قالیبافی اراک (سلطان‌آباد)» (۱۳۹۶) منتشر شده در نشریه مطالعات هنر اسلامی و «بررسی، تحلیل و معرفی طرح‌ها و نقشه‌های اراک و فراهان و انواع طرح‌ها و نقشه‌های رایج این منطقه پرداخته‌است. هم‌چنین او در مقاله «بررسی، معرفی و تحلیل انواع طرح‌ها و نقشه‌های اطلسی در قالی جیریا» (۱۳۹۸) در نشریه دانش‌های بومی ایران، قالی‌بافی در جیریا و انواع طرح‌های آن را به‌عنوان فعال‌ترین کانون بافندگی استان مرکزی مورد مطالعه قرار داده و در مقاله «بازشناسی انواع نقشه ماهی در قالی اراک» (۱۳۹۹) در نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی، انواع فرم‌های نقشه ماهی در قالی فراهان را مورد بررسی و مطالعه قرار داده‌است. اما در پژوهش حاضر، ساختار فرمی و ظاهری و همچنین ابعاد معناشناختی و محتوایی طرح زیرخاکی اراک، بررسی و تحلیل می‌شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، از منظر هدف، کیفی و توسعه‌ای و از منظر روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. شیوه گردآوری داده‌ها توأمان به صورت میدانی و اسنادی صورت پذیرفته‌است. گام نخست در پژوهش حاضر، جستجو در بازار قالی اراک بود که تعداد ۱۴ نمونه (جامعه آماری) از این نقشه در ابعاد و طرح‌های متنوع یافت و مبنای مطالعه و بررسی قرار گرفت. این جستجو مربوط به سال ۱۳۹۸ هـ.ش بوده و با مراجعه مجدد به بازار مذکور در سه سال اخیر، این نوع طرح یافت نشد و این نشان از اوضاع آشفته بافت قالی‌هایی با طرح‌های اصیل هم‌چون زیرخاکی دارد که رو به سوی فراموشی نهاده‌است.

خاستگاه و کانون‌های بافت نقشه زیرخاکی

باتوجه به اینکه در دوران قاجار، طرح‌های تصویری بر مبنای انواع موضوعات و داستان‌های مختلف دینی، ادبی، عاشقانه، باستانی، اساطیری طراحی و

عرضه شد، طرح‌هایی در پیوند با این موضوعات نیز به تدریج ظهور یافت که زیرخاکی نمونه‌ای از چنین طرح‌هایی است. در ارتباط با خاستگاه نخستین این طرح، اظهارنظرهای متفاوتی وجود دارد. برخی، حضور نخستین این طرح را به تبریز و برخی نیز معتقدند که این طرح از اراک به خراسان (کاشمر) منتقل شده و سپس در تبریز رواج یافته‌است. جعفرقلی دادخواه از طراحان بنام قالی اصفهان خاستگاه ابتدایی این طرح را اراک می‌داند و معتقد است: «بعد از جنگ جهانی دوم افسران متفقین که در ایران بودند علاقه زیادی داشتند که فرش‌هایی را داشته باشند که در آن‌ها تصویری از ابزارآلات جنگی از جمله کلاه‌خود، سپر و... وجود داشته باشد و این باعث شد که آن‌ها این نوع طرح‌ها را به بافندگان ایرانی در اراک سفارش دهند و همین امر را می‌توان نقطه آغازین فرش زیرخاکی در ایران دانست» (مصاحبه با دادخواه تیرماه ۱۳۹۳: به نقل از دادخواه، تقوی‌نژاد و مرادی). بعد از رفتن شرکت‌های آمریکایی، بازرگانان ایرانی بازار این نوع فرش‌ها را به دست گرفته و در آن تغییر و تحول ایجاد کردند و به جای ابزارآلات جنگی از طرح‌های کاسه، کوزه، ابریز [و... استفاده می‌کنند. پس از آن آقای اخوان، رییس سازمان صنایع دستی اراک در آن زمان و تعدادی از طراحان زبردست اراک به مشهد دعوت می‌شوند و در آنجا شروع به کار کردند و مقاوم‌ترین فرش‌ها با انعطاف بالا در خراسان بافته شد. از بررسی‌ها مشخص شد که سبک کار بافندگان فرش زیر خاکی خراسان که محوریت اصلی آن‌ها در کاشمر بوده‌است با ساروق یعنی مرکز بافت فرش زیر خاکی اراک یکی بوده ولی رج‌شمار فرش ساروق بیشتر از فرش کاشمر است (دادخواه، تقوی‌نژاد و مرادی، ۱۳۹۴: ۵۵۴).

اما در ادامه روایت بالا و بنابر منابع پیشین فرهاد نامی فرزند قلی نحوه پیدایش فرش زیرخاکی در ایران را طوری دیگر بیان می‌کند. به این صورت که اولین بافنده آن آقای حسنی در مشهد و سپس آقای حبیب‌الله افشار در تبریز بوده‌است. از بررسی این موضوع می‌توان فهمید که بافندگان تبریز در ابتدا فرش زیرخاکی را در مشهد دیده و از آن الگوبرداری کرده و چنین تصور داشتند که این طرح پیش از آن، در جای دیگری بافته نشده‌است (همان، ۵۵۴). اگرچه «پیش از مصاحبه با نامی، چنین به نظر می‌رسید که طرح زیر خاکی از اراک به نقاط دیگر کشور انتقال یافته،

اما پس از بررسی کامل نتیجه‌گیری شد که این نوع طرح ابتدا از اراک به مشهد رفته و سپس به تبریز منتقل شده و در آنجا مورد استقبال قرار گرفته و رشد چشمگیری پیدا کرده‌است» (همان، ۵۵۴). در اظهارنظر دیگری آمده «در هنر- صنعت فرش تبریز عنوان «زیرخاکی» به قالی‌هایی اطلاق می‌گردد که در ادامه شکل‌گیری قالی‌های تصویری دوره قاجار، از اواخر همین دوره توسط میر مصور ارژنگی طراحی و ابداع گردیدند و در طی سال‌های بعد نیز توسط حبیب‌الله امین افشار و حاج قلی نامی به حیات هنری خود ادامه دادند؛ به طوری که امروزه طرح زیرخاکی یکی از شناخته شده‌ترین طرح‌های قالی تبریز به شمار می‌آید، که به سبب تأثیرگذاری جدی حاج قلی نامی بر این طرح و ادامه این مسیر توسط پسران وی، امروزه این طرح با عنوان «نامی» نیز شناخته می‌شود» (اردکانی موقتی و اکبری، ۱۳۹۷: ۳۹).

جدا از اینکه خاستگاه نخستین طرح زیرخاکی کدام منطقه بوده، مناطق زیادی این نقشه را بافته و می‌یافتند که شامل اراک، کاشمر، تبریز (اکنون) و مناطق بیجار، قم، اصفهان و هم‌چنین شهر «هرکه»^۱ در ترکیه البته در گذشته می‌باشد. این نقشه در هر منطقه‌ای با ساختار، رنگ‌بندی و ابعاد متفاوت بافته می‌شود. با مقایسه ابعاد فنی و صوری طرح زیرخاکی تبریز، اراک و کاشمر، تولیدات تبریز و کاشمر به مراتب کیفی‌تر و نوآوری طراحان، بیشتر است. به‌گونه‌ای که طرح زیرخاکی تبریز (طرح استاد نامی) از طرح‌های رایج بوده و در کاشمر نماد هویت قالی این منطقه می‌باشد که پرونده آن برای ثبت جهانی به یونسکو ارائه شده‌است (تصاویر ۳-۱).

ساختار طرح نقشه زیرخاکی

طرح زیرخاکی که ماهیتی باستان‌گرایانه دارد، دارای محتوایی از شمایل‌های باستانی-اسطوره‌ای و عناصر معماری، ابزار رزمی، انواع ریتون‌ها با نقش سردیس پادشاهان، کوزه-گلدان‌هایی با سر جانوران به‌ویژه اژدها و خط‌نگاره‌هایی بر روی بدنه، کشکول و تبریزین و سپر و شمشیر است. «در طرح زیرخاکی هم‌چنان که از نام آن پیدا است در کنار اسلیمی‌ها، گل و برگ‌های ختایی و نقوش حیوانی و پرندگان شاهد استفاده از تصاویر ابنیه تاریخی، نقش برجسته‌های باستانی، ریتون‌های هخامنشی، کوزه‌ها، گلدان‌ها و دیگر اشیاء عتیقه هستیم و همین امر یکی از مهم‌ترین علل

تصویر ۱- نمونه‌ای از قالی زیرخاکی تبریز. منبع: (URL:1)

تصویر ۲- نمونه‌ای از قالی زیرخاکی کاشمر. منبع: (URL:2)

تصویر ۳- نمونه‌ای از قالی زیرخاکی کاشمر، تبریز و اراک. منبع: (نگارندگان)

ترکیب‌بندی و رنگ‌بندی‌های زیبا و نو توسط طراحان زبردست به بازار فرش رونق خاصی بخشیده، به‌گونه‌ای که یکی از طراحان تبریز در مورد این فرش‌ها می‌گوید که فرش زیرخاکی هیچ‌گاه از رونق نمی‌افتد چراکه در هر زمان می‌تواند نیاز مشتری را رفع کند» (دادخواه و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۵۰).

در نقش‌پردازی این قالی «علاوه بر نقوش رایج

تمایز این طرح از سایر طرح‌های سنتی و رایج در قالی ایران و تبریز می‌باشد» (اردکانی‌موقتی و اکبری، ۱۳۹۷: ۳۹). طرح نسبتاً دیرپای زیرخاکی، از طرح‌های معاصر تبریز و اراک است «که با وجود عدم توجه نظام‌مند به آن، هنوز هم بازار خودش را حفظ کرده‌است و توانسته توجه خریداران خارجی و داخلی را به خود جلب نماید و هم‌اکنون در تبریز [و اراک] طرح‌های آن با

در طراحی فرش، از انواع اشیا و ظروف استفاده می‌شود. با توجه به پیشینه‌یابی‌های انجام شده به نظر می‌رسد چنان که شایسته است، سند مکتوبی به عنوان طرح‌های زیرخاکی در فرش ایران از طرف محققین ارائه نشده است» (همان، ۵۵۰). هم‌چنین واژه زیرخاکی بیشتر به واسطه نوع خاص نقشه و حضور آثار و اشیاء دینه‌ای است که در اصطلاح عامیانه به زیرخاکی شهرت دارند. این طرح «تشکیل شده از انواع ظروف قدیمی یا تزیینات مربوط به دوران هخامنشی و گاه ساسانی و یا ابزارآلات جنگی مانند کلاه‌خود و شمشیر و تیر و کمان یا وسایل درویشی مانند کشکول و تبرزین به همراه گل و بوته‌های ظریفی که نقوش اصلی را در بر می‌گیرند و حاشیه نیز همانند با متن قالی با نقش ظروف و وسایل قدیمی تزیین یافته» (شاعری، ۱۳۷۱: ۹۸). این نقشه در گذشته به صورت سرتاسری بود، با گذشت زمان برخی از هنرمندان به‌ویژه در تبریز طرح‌هایی متقارن و یکدوم نیز از آن ارائه کردند.

نقشه زیرخاکی تبریز

نقشه زیرخاکی از نقشه‌های تبریز است که از گذشته در ساختارهای گوناگون و توسط طراحانی همچون حاج قلی نامی استمرار یافت به‌گونه‌ای که امروزه نوعی از این نقشه با عنوان «نامی» رایج است. طرح زیرخاکی از جمله نقشه‌های شناخته شده در قالی تبریز است. احتمال می‌رود

که الگوی نخستین این طرح، طرح‌های تصویری چهارفصل باشد که در تبریز رواج داشت. «طرح زیرخاکی را می‌توان متأثر از طرح قالی چهارفصل دانست که توسط سید حسین میرمصور ارژنگی از طراحان صاحب سبک تبریزی، در اواخر دوره قاجار ترسیم گردید. در حقیقت طرح چهار فصل مقدمه ورود تصاویر آثار و ابنیه تاریخی و باستانی به همراه نقش برجسته‌های هخامنشی و مهرهای ساسانی است» (اردکانی موقتی و اکبری، ۱۳۹۷: ۴۰). به واقع «بخش عمده شهرت نامی به واسطه طرح‌های زیرخاکی اوست. از ویژگی‌های منحصر به فرد آثار حاج قلی نامی، طراحی در ابعاد مختلف و ایجاد تناسب آزاد در تقسیم‌بندی حاشیه‌ها، متن و ترنج قالی‌هاست؛ به طوری که این خصوصیت، طرح‌های قلی نامی را از آثار سایر طراحان فرش هم‌عصر او متمایز می‌سازد» (همان، ۷۶)

طرح زیرخاکی تبریز، توسط طراحان، با ایجاد تغییرات فرمی در نقش و رنگ و ترکیب‌بندی، نوآوری‌هایی در فرم و محتوای آن پدید آورده و الگوهای جدیدی از آن طراحی کردند. این طرح در انواع متنوع از منظر ساختار و رنگ‌بندی است. ایجاد نوآوری در این طرح و حضور انواع نقش‌مایه‌های تازه، از خصوصیات این طرح است. نقوش زمینه شامل انواع نقوش گیاهی، گل‌های شاه‌عباسی، اسلیمی و ختایی است. در برخی از این طرح‌ها، طراح از بندهای نیمه شکسته در طراحی بهره برده است.

جدول ۱- قالی‌های طرح زیرخاکی تبریز. منبع: (نگارندگان)

منبع	جزئیات تصویری قالی	تصویر	نقش‌مایه‌ها	رنگ‌های به کار رفته	اندازه
نگارندگان			گل شاه عباسی، گلدان، کشکول و تبرزین، ماهی، حوض و ماهی‌های چرخان، شمشیر، سیب، قندیل، آبریز، خطنگاره، کوزه با دسته اژدها.	عاجی، مسی (پوست پیازی)، خاکستری، سبز سنجدی، آبی فیروزه، سرمه‌ای، آبی باز، قارایی، قهوه‌ای، سفید، صورتی، سبز یشمی، سیاه، زرد خردلی، سبز ماشی، توسی، خاکی.	۱۸۰×۲۹۰ سانتی‌متر
URL:3			درخت، گل شاه عباسی، بزغاله، غزال، خرگوش، اژدها، مار، ماهی، شتر و شتربان، سردیس جمشید، نقوش واقواق، خطنگاره‌ها، ریتون، کشکول، کوزه، گلاب‌پاش، کبوتر، طاووس، تاج پادشاه، شمشیر، مرغابی.	سرمه‌ای، مسی، آبی، سفید، سیاه صورتی، سبز ماشی، بور، قهوه‌ای، زرد خردلی، توسی، خاکی، سبز فیروزه‌ای، عنابی، آبی باز، قارایی، عاجی.	۱۴۵×۱۹۵ سانتی‌متر

چندانی دیده نمی‌شود چنان‌که رنگ‌های آن شامل کرم، خاکی، سرمه‌ای و غیره، به‌گونه‌ای آرام در کنار هم قرار گرفته‌اند» (دادخواه و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۵۰). در قالی‌های زیرخاکی کاشمر انواع نقش‌مایه‌های گیاهی، جانوری، انواع اشیاء قدیمی و عناصر معماری (ستون و محراب)، وجود دارد. زمینه قالی شلوغ و پُر تراکم و ساختار نقشه‌ها نیز یک‌دوم است، اگرچه در نمونه‌های جدیدتر، طراحان ساختار یک‌چهارم را نیز در این نقشه پیاده کرده‌اند. رنگ‌بندی در قالی زیرخاکی کاشمر نسبت به تبریز، غلیظ‌تر و از رنگ‌های گرم‌تر بیشتر استفاده شده‌است. برخی قالی‌ها دارای حاشیه و برخی بدون حاشیه هستند. در جدول (۲)، نمونه‌هایی از قالی زیرخاکی کاشمر دیده می‌شود.

نقشه زیرخاکی هرکه^۲

هرکه، یکی از مناطق بافندگی ترکیه است که از زمان سلطان عبدالمجید با تأسیس کارگاه‌های بافندگی قالی در این منطقه، به شهرت رسید. یکی از نمونه‌های قدیمی قالی طرح زیرخاکی هرکه را می‌توان در کاخ توپقاپی سرای ترکیه یافت. طرح زیرخاکی از جمله طرح‌های قالی هرکه است که در گذشته و در قالب طرح محرابی ارائه می‌شد (جدول ۳). در این طرح اشیاء باستانی، ریتون‌های دوران هخامنشی و آبریزهای سلجوقی دیده می‌شود. ساختار این

هم‌چنین در بعضی از قالی‌ها به‌ویژه حاشیه‌ها، به انواع خط‌نگاره‌ها و کتیبه‌های ادبی از شعرا، آراسته شده‌است. نقوش جانوری و پرندگان، در متن بسیاری از این قالی‌ها دیده می‌شود. طرح زیرخاکی تبریز در ابعاد متنوع بافته می‌شود. دو نمونه از طرح زیرخاکی تبریز به همراه جزییات در جدول (۱)، ذکر شده‌است.

نقشه زیرخاکی کاشمر

منطقه کاشمر از دیگر مناطق برجسته در تولید طرح زیرخاکی است. عبدالله احراری یکی از محققان قالی خراسان در ارتباط با طرح زیرخاکی کاشمر معتقد است: «مرحوم علیپور در دهه ۴۰ هجری شمسی یک دوره در کاشمر سکونت کرد و طرحی به نام «کاسه کوزه» یا «زیرخاکی» که همه اشیای زیرخاکی را نشان می‌داد، ابداع نمود و این طرح در واقع بومی‌ترین و رایج‌ترین طرح قالی کاشمر به‌شمار می‌رود. قالی‌بافان کاشمر علاوه بر طرح زیرخاکی، از طرح‌های دیگر مناطق ایران نیز بهره گرفتند اما آن‌چه در جهان به نام فرش کاشمر در اذهان به ثبت رسید، همان طرح زیرخاکی است»^۲. قالی زیرخاکی کاشمر «دارای ویژگی‌هایی از قبیل استفاده از نقش‌مایه‌های ظروف و اشیاء مانند ابریق، کاسه، کوزه و... است. در ترکیب‌بندی‌ها نیز، ظروف در زمینه فرش، به صورت ردیف‌های موازی یا مورب پخش شده‌اند. در رنگ‌بندی تضاد رنگی

جدول ۲- قالی‌های طرح زیرخاکی کاشمر. منبع: (نگارندگان)

منبع	جزییات تصویری قالی	تصویر	نقش‌مایه‌ها	رنگ‌های به‌کار رفته	اندازه
نگارندگان			اسلیمی و ختایی، گل شاه عباسی، گل‌دان، سبو، آبریز، خط‌نگاره، کوزه، سیمرغ، کبوتر، کرکس، مرغابی.	قرمز، عاجی، مسی، آبی، باز، صورتی، قهوه‌ای، زرد خردلی، آبی سیر، خاکستری، سفید، سیاه، سبز یشمی، کرم، خاکی.	۳۰۵×۴۱۰ سانتی‌متر
URL:4			اسلیمی و ختایی، درخت، گل شاه عباسی، آهو، جام، کاسه، کبک، طاووس، ستون، محراب، آردک.	سرمه‌ای، آلبالویی، سبز یشمی، آبی باز و سیر، عاجی، مسی، زرد خردلی، خاکی، سفید، سیاه، سبز سنجدی، قهوه‌ای، ارغوانی، صورتی، عنابی، آبی فیروزه‌ای.	۱۰۳×۱۸۷ سانتی‌متر

جدول ۳- قالی طرح زیرخاکی هرکه. منبع: (نگارندگان)

منبع	جزئیات تصویری قالی	تصویر	نقش‌مایه‌ها	رنگ‌های به کار رفته	اندازه
نگارندگان			گل و بوته و پیچک‌های اسلیمی و ختایی، گل شاه عباسی، گل‌دان، آبریز، سطل، فنجان، ریتون با نقش شیر بالدار، قمری، اژدها، کشکول و تبرزین، شمشیر، غزال، مرغابی، گرگ، روباه، سیمرغ.	قرمز دوغی، عاجی، سفید، صورتی، آبی باز و سیر، قهوه‌ای، خاکی، سیاه، سرمه‌ای، ارغوانی، خاکستری.	۱۰۵×۱۴۰ سانتی‌متر

جدول ۴- انواع نقوش در قالی طرح زیر خاکی اراک. منبع: (نگارندگان)

انواع نقوش در قالی طرح زیر خاکی اراک					
			انواع درختان، گل‌دسته‌های انتزاعی، گل‌های اناری و شاه‌عباسی.	نقوش گیاهی	
			انواع نقوش متنوع از حیوانات ترکیبی و افسانه‌ای نظیر شیر بال‌دار، سگ دال، گریفین.	نقوش جانوری ترکیبی و افسانه‌ای	
			انواع کاسه، کوزه، جام (سیو)، آبریز (گلاب‌پاش)، ریتون.	ظروف (دفینه‌ها، آثار عتیقه و قدیمی)	
			انواع شمشیر، سپر و کلاه‌خود منقوش.	ابزار آلات نبرد	
			قندیل	وسایل روشنایی	
			پرندگان شامل سیمرغ، شاهین، مرغابی، خروس، کبک، غزال، لک‌لک، خرگوش، بلبل، قمری	پرندگان	
			خط‌نگاره‌ها شامل حروف نام‌نوس.	کتیبه‌ها	

که با مهاجرت مولانا به قونیه، رواج پیدا کرد.

طرح زیرخاکی اراک

این طرح که خاستگاه نخستین آن، اگرچه به صورت دقیق مشخص نیست، اما بر مبنای قدمت آن اراک و اظهار نظر دادخواه، احتمال می‌رود خاستگاه این طرح، اراک بوده‌است. احتمالاً بن‌مایه نخستین و ساختار اولیه آن برگرفته از قالی‌های تصویری باشد. این طرح در متن خود

طرح، محرابی سرتاسری است که از محراب آن قندیلی آویزان است.

زمینه با ترکیب‌بندی و جای‌گیری انواع نقوش، تداعی‌کننده و الگوبرداری از طرح جنگلی است. ریتون و درخت زندگی (گل، گل‌دان) و پرندگانی در طرفین آن، از مضامین تمدن باستانی ایرانی وام گرفته‌است. هم‌چنین نقش‌مایه کشکول و تبرزین نمادی از فرهنگ صوفیانه در ایران است

شده است. نمونه‌های تکراری حذف شده است. در همه این نمونه‌ها از طیف رنگ‌های سرد و گرم استفاده شده است. طرح‌ها بر مبنای اندازه در جداول (۵، ۶، ۷، ۸)، جداگانه معرفی شده‌اند. در این جداول صرفاً نقش‌مایه‌های عمده و مرتبط با ماهیت زیرخاکی که نقوش عمده این طرح را شکل می‌دهد، ذکر شده و از آوردن نقوش تکراری، خودداری شده است. زمینه این طرح‌ها شامل سفید، عاجی، سرمه‌ای و حاشیه‌ها به رنگ فیلی، قرمز، سبز سنجدی، صورتی و عنابی است و مجموعه رنگ‌ها شامل سیاه، خاکی، سرمه‌ای، طیف‌های متنوع قرمز و آبی، زرد لیمویی و خردلی، مسی، فیلی، سیاه، عنابی، سبز سنجدی و یشمی، قهوه‌ای سیر و باز، فیروزه‌ای، توسی، عاجی، سفید، خرمایی، صورتی باز و سیر، است. طرح‌ها شامل یک‌دوم یا سرتاسری تمام است.

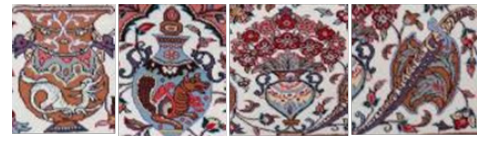
جدول (۵)، شامل چهار نمونه طرح زیر خاکی به ابعاد خرک (۱۳۰×۶۵ سانتیمتر) است. استقبال از این اندازه، به واسطه جنبه اقتصادی و تسریع در بافت، زیاد است. طرح‌ها در این ابعاد، غالباً محرابی سرتاسری یا بدون محراب است. علاوه بر زمینه، بخشی از نقوش دفينه‌ای در حاشیه همراه

انواع نقش‌مایه‌های گیاهی، جانوری، حیوان ترکیبی، پرنده، نقش انسان، ظروف زیرخاکی (آثار عتیقه)، ابزارهای جنگی، سردیس‌ها، وسایل روشنایی و خط‌نگاره‌ها را دارا می‌باشد (جدول ۴). طرح خاکی اراک در اندازه‌های متنوع خرک ده گره بیست گره (۶۵×۱۳۰ سانتیمتر)، ذرع و نیم (۱۰۴×۱۵۶ سانتیمتر)، دو ذرع (۲۰۸×۱۳۰ سانتیمتر) و پرده‌ای (۱۵۰×۲۵۰ سانتیمتر) بافته می‌شود. ساختار معمول در این طرح، یک‌دوم (یک طرفه یا نیمه)، یک طرفه محرابی، سرتاسری یا تمام نقشه (کل نقشه طراحی شده) است. این طرح در اراک بر خلاف تبریز و کاشمر که معمولاً در ابعاد بزرگ نیز بافته می‌شوند، غالباً در اندازه‌های ذرع و نیم، دو ذرع و خرک، بافته می‌شود.

معرفی نمونه‌های انتخابی

در این بخش، تعداد ۱۴ نمونه انتخابی از طرح زیرخاکی با محتوای متفاوت، بررسی و تحلیل می‌شوند. از آنجایی که نمونه‌ها به صورت میدانی در دسترس پژوهشگر بوده‌اند، بنابراین هرگونه تحلیل به صورت حضور در بازار و از نزدیک و در کنار نمونه‌های مورد مطالعه انجام

جدول ۵ - قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد خرک. منبع: نگارندگان

قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد خرک			
تصویر	نقش‌مایه‌ها	آثار و نقش‌مایه‌ها	طرح و رج‌شمار
		کاسه، سبو با دسته‌ای به فرم سیمرغ، گلدان، آبریز، شمشیر، سپر، سگ-دال، اژدها، سردیس حیوانات.	محرابی سرتاسری (تمام بافت)، رج‌شمار ۳۰
		کاسه، سبو، گلدان، آبریز، شمشیر، سپر، سگ-دال، اژدها، سردیس حیوانات.	محرابی سرتاسری (تمام بافت)، رج‌شمار ۳۰
		قندیل، ریتون با نقش سر انسان، سپر و شمشیر با نقش شکارچی، خرگوش، گلدان، سبو.	سرتاسری (تمام بافت)، رج‌شمار ۳۰
		کوزه با نقش اژدها، سپر و شمشیر، کوزه با نقش سگ-دال، گلدان، آبریز با نقش سیمرغ، کاسه.	محرابی سرتاسری (تمام بافت)، رج‌شمار ۳۰

جدول ۶- قالی طرح زیرخاکی در ابعاد پرده‌ای. منبع: (نگارندگان)

قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد خرک		
		<p>لچک وترنج یک چهارم اندازه پرده‌ای (۲۵۰×۱۵۰) رج‌شمار ۴۰</p> <p>سیمرغ، تُنگ، گلدان، سیب، انواع نقوش گل و بوته‌های شاه‌عباسی.</p>

شده‌است. در فضای گوشه‌ها نقش دو سیمرغ دیده می‌شود. فضای زمینه پُرکار و متراکم و مملو از نقش‌های گیاهی و گل و بوته‌های ختایی و پیچک‌های کوتاه نقش‌پردازی شده‌است. رنگ زمینه و حاشیه سرمه‌ای و رنگ فضای گوشه‌ها آبی کمرنگ است.

قالی‌های جدول (۷)، ابعاد ذرع و نیم هستند که در آن‌ها یک نمونه ساختار محرابی یک‌دوم، سه نمونه یک‌دوم و سرتاسری تمام بافت هستند. رنگ زمینه در آن‌ها سرمه‌ای، سیاه و عاجی و رنگ حاشیه قرمز است. در این نمونه‌ها از نقوش دفیینه با تنوع بیشتری، استفاده شده‌است. فرم انواع ریتون‌ها، به سلیقه طراح، تغییر یافته‌است. بسیاری از این نقوش از منظر معنایی و محتوایی، دارای مفاهیم عمیقی است که برخاسته از فرهنگ ایرانی و اسلامی است. از این‌رو در جدول (۸)

با گل و بوته‌ها بافته می‌شوند. در این نمونه‌ها، ظروف کاربردی کوزه، سیب، گلدان، شمشیر و سپر و نقش انسانی در فضای دایره و در میان نقوش گیاهی دیده می‌شود. بر روی بدنه این آثار انواع ریزنقش‌های گیاهی و جانوری خیالی، دیده می‌شود.

جدول (۶)، قالی پرده‌ای است که به‌طور استثنا در بازار دیده شد. این قالی از منظر رنگ‌بندی و نقش‌پردازی، به طرح‌های زیرخاکی کاشمر شباهت دارد. گویی طراح با الگوبرداری از طرح‌های کاشمر تمایل به ترسیم طرحی متفاوت داشته‌است. در مرکز قالی، ترنجی متشکل از چهار سطح وجود دارد. در حاشیه بزرگ یک کاسه به صورت تکرار توسط گلبرگ‌هایی قلبی شکل به یکدیگر پیوند داده شده‌اند. در دوطرف آن حاشیه‌های کوچک با ریزگل‌های پرکننده، مزین

جدول ۷- قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد ذرع و نیم. منبع: (نگارندگان)

مختصات قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد ذرع و نیم			
تصویر	نقش‌مایه‌ها	آثار و نقش‌مایه‌ها	طرح و رج‌شمار
		انواع جام‌ها، کاسه و جانوران افسانه‌ای، گلدان گل و مرغ، غزال، لک‌لک، گلدان و کتیبه.	سرتاسری یک‌دوم رج‌شمار ۳۰
		گلدان، شمشیر و سپر، ریتون، سیب، کاسه، کلاه‌خود آبریز، کَشکول درویش.	محرابی یک‌دوم رج‌شمار ۳۰
		گلدان، جام، آبریز، اسلیمی و ختایی، گل شاه‌عباسی، کاسه، فنجان.	سرتاسری یک‌دوم رج‌شمار ۳۰
		سگ-دال، انواع کوزه‌ها، آبریز، کاسه، ریتون هخامنشی، گل و بوته، سطل.	سرتاسری یک‌دوم رج‌شمار ۳۰

جدول ۸- نقش‌مایه‌های برجسته و مفاهیم نمادین آن‌ها در قالی‌های طرح زیر خاکی اراک. منبع: (نگارندگان)

نقش‌مایه	معنی و مفهوم
گلدان	گلدان نمودی از درخت مقدس و نماد باروری و تولیدمثل و جاودانگی است. در برخی موارد از آن به‌عنوان رَحِم و زُهدان (جایگاه باروری) یاد می‌کنند.
قندیل	نمادی از نور و روشنایی و سمبلی از هدایت‌گری است. این عنصر غالباً در نگاره‌هایی با موضوع مسجد و محراب و نیز در قالی‌های محرابی شکل به‌وفور دیده می‌شود.
محراب	محراب از نقوش نمادین است که در فرهنگ اسلامی، دروازه بهشت نامیده می‌شود. محراب یکی از عناصر زیباشناختی قالی‌های طرح محرابی و محرابی گلدانی ایران است.
بته‌جقه	این نقش‌مایه از برجسته‌ترین نقوش رمزی و مفهومی هنر ایران است که از دوره باستان (نقش انتزاعی سرو) و دوره اسلامی (نقش بوته) حضوری جدی داشته‌است.
اسلیمی	این نقش نمادین، تداعی وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است که در قالب نقوش اسپیرال یا حلزونی‌گون در هنر ایران حضوری پُررنگ و مداوم داشته‌است.
خروس	در فرهنگ و هنر ایران، پرنده‌ای مقدس و کیهانی است. آواز خروس اهریمن و دیوها را دور می‌کند و نمادی از امور خیر و نیک و تأکیدی بر بیداری و آگاهی است.
شیردال	جانور ترکیبی و خیالی که در هنر ایران نمودار است و نمادی از قدرت، شوکت و شکوه و نگهبان گنجینه‌ها و خزائن پادشاهان و خدایان پنداشته می‌شد.
سگ‌دال	سگ‌دال از موجودات ترکیبی و افسانه‌ای است که به‌ویژه در هنر ساسانی و بر روی آثار سیمین و منسوجات ابریشمین این دوره به وفور دیده می‌شود.
خرگوش	در فرهنگ باستانی ایران خرگوش به‌عنوان یک ایزدی، نماد پاکیزگی، ثمردهی و باروری است.
اژدها	این حیوان در فرهنگ ایرانی و اسلامی نمادی از سیاهی، ظلمت و اهریمن و خشکسالی است که چشمه‌ها را می‌خشکاند. اما در فرهنگ شرق دور، نمادی مقدس است.
سبو (کوزه)	سبو از منظر مولانا، نماد تن و قالب جسمانی و محل علم و معرفت و از دیگر سو نماد کل عالم است (نجم‌الدین رازی، ۱۳۷۱: ۸۱-۷۶).
گوزن (غزال)	این نقش در فرهنگ و هنر باستان نماد تجسم صحنه‌های دلآوری و نشان شاهی، تواضع، سرعت، اخلاق، معنویت و نگهبانی، بوده‌است.

جنبه‌های نمادین و معنایی برخی از این نقوش ذکر شده‌است.

مفهوم نمادین گل و گلدان (درخت زندگی) است، کنایه‌ای از جاودانگی و نامیرایی است. نقش گلدان به‌واسطه مضمون سمبلیک، به‌صورت بزرگ‌تر نقش‌پردازی شده‌است. در قالی ردیف (۴)، گلدان با اقتباس از فرم ظروف پیش از تاریخ (سیلک) بافته شده و در نمونه نخست، نقش درخت زندگی و دو پرنده (لک‌لک) محافظ در طرفین آن بافته شده‌است. زمینه این قالی‌ها متراکم است. طراح سعی نموده بین نقوش آثار دینیه‌ای را با انواع نقوش گیاهی پُر نماید. در حاشیه برخی از طرح‌های مذکور، علاوه بر نقش ظروف، تصویری از جانوران ترکیبی بافته شده‌است.

در جدول (۹)، اندازه قالی‌ها دو ذرع هستند. اغلب طرح‌های دو ذرع، از یک طرح پیروی می‌کنند که در نمونه‌های یک و دو نشان داده شده‌است.

در این میان ممکن است طراح صرفاً تغییراتی جزئی و ناچیز در رنگ‌بندی و یا نقوش و یا نوع قرارگیری آن‌ها ایجاد کرده باشد. برای مثال ممکن است رنگ زمینه، حاشیه یا فضای ریزنقش‌ها را تغییر دهد. طرح زیرخاکی در اندازه دو ذرع معمولاً در بالای قالی و میانه، نقش قندیل و در گوشه‌ها سردیس انسانی و در پایین نقوش آبریز به صورت قرینه تکرار شده‌است. در فضای مرکزی نیز دو شیر بال‌دار در طرفین یک پایه و در سمت چپ و راست نقوش مجسمه‌گون و ترکیبی شامل انسان یا فرشته بال‌دار به‌صورت نشسته، نقش‌پردازی شده‌است. این نقوش در فضای مرکزی قالی، به‌صورت فراوان در اغلب این طرح‌ها در زمینه و حاشیه دیده می‌شود. در ربع پایینی قالی، در بخش گوشه‌ها، نقش سپر منقوش به نقش اژدها به همراه شمشیر و در فضای میانه، نقش گل و گلدان که از نقوش پُر تکرار است، دیده می‌شود. رنگ زمینه در این نمونه‌ها بدون

جدول ۹ - قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد دو ذرع. منبع: (نگارندگان)

مختصات قالی‌های طرح زیرخاکی در ابعاد دو ذرع			
تصویر	نقش‌مایه‌ها	آثار و نقش‌مایه‌ها	طرح و رج‌شمار
		ریتون، کاسه، گلدان، قندیل، سپر و شمشیر، مجسمه اسب بال‌دار.	سرتاسری یک‌دوم رج‌شمار ۳۰
		سپر و شمشیر، گلدان با خط‌نگاره، آبریز، قندیل، ریتون.	سرتاسری یک‌دوم رج‌شمار ۳۰
		سبو با نقش سیمرغ، قندیل، کلاه‌خود، کوزه، کاسه با نقش اژدها، شمشیر و سپر.	سرتاسری یک‌دوم رج‌شمار ۳۰
		بته، سبو، پارچ، ریتون، شمشیر و سپر، کوزه، گلدان، سطل، قوری.	سرتاسری (تمام) رج‌شمار ۳۰
		قندیل، گلدان، کلاه‌خود، انواع ریتون، سپر و شمشیر، کوزه.	محرابی سرتاسری (تمام) رج‌شمار ۳۰

جدول ۱۰ - ویژگی‌های ساختاری و محتوایی قالی طرح زیرخاکی در اراک، تبریز و کاشمر. منبع: (نگارندگان)

کاشمر	تبریز	اراک	ویژگی‌ها و ابعاد فن‌شناختی قالی
نامتقارن، رج‌شمار بین ۳۰ تا ۵۰، دو پود، تعداد رنگ‌های مورد استفاده بین ۱۵ تا ۲۰ رنگ و طیف‌های آن‌ها	مقارن، رج‌شمار بین ۳۰ تا ۵۰، دو پود، بین ۲۰ تا ۲۳ رنگ و طیف آن‌ها	نامتقارن، رج‌شمار ۳۰، دو پود، بین ۱۵ تا ۲۰ رنگ و طیف‌های آن‌ها	نوع گره، رج‌شمار، تعداد پود و تعداد رنگ‌های به‌کاررفته
سرتاسری تمام، یک‌چهارم، ذرع و نیم، پرده‌ای، شش و گاهی نه متری	سرتاسری تمام، یک‌چهارم، یک‌دوم، دو ذرع، پرده‌ای، شش متری	محرابی یک‌دوم، سرتاسری تمام، خَرک، ذرع و نیم و دو ذرع و پرده‌ای	ساختار نقشه، اندازه و انواع نقوش
سیمرغ	قندیل، ماهی درهم، سیمرغ، واق‌واق، سیمرغ، کَشکول و کلاه و تبریزین دراویش، طاووس، اژدها	قندیل، سیمرغ، اژدها، کَشکول، درخت زندگی، گریفین	نقوش و مفاهیم تصویری نمادین
			نمونه‌های تصویری
منبع: (URL:5)	منبع: (نگارندگان)	منبع: (نگارندگان)	

تصویر ۴- نمونه‌هایی از نقش‌مایه‌های هویت‌ساز طرح زیرخاکی اراک. منبع: (نگارندگان)

استثنا، سفید یا عاجی و رنگ حاشیه خاکستری و در برخی موارد قرمز است.

تطبیق ساختار فرمی و محتوایی طرح زیرخاکی اراک با نمونه‌هایی از طرح زیرخاکی تبریز و کاشمر

برای شناخت هرچه بیشتر و بهتر ساختار فرمی و محتوایی طرح زیرخاکی اراک و فهم تفاوت‌های فنی و ساختاری آن با طرح‌های زیرخاکی مناطق تبریز و کاشمر، وجوه اشتراکی و افتراقی آن‌ها در جدول (۱۰)، ارائه می‌گردد.

همان‌گونه که در این جدول دیده می‌شود، طرح زیرخاکی در این مناطق، دارای مشابهت‌ها و تفاوت‌هایی است که توسط طراح، طرح‌های متنوعی پدید آمده‌است. ساختار و ماهیت اغلب طرح‌های زیرخاکی در هر منطقه فارغ از محتوای خلافانه، کماکان کالبدی کلی و ثابت یا دارای اندک تغییراتی است. برای مثال طرح‌های زیرخاکی اراک، از نظر اندازه به‌جز موارد استثنا، غالباً خُرک یا دو ذرع هستند و زمینه آن‌ها برعکس طرح‌های تبریز و کاشمر که سیاه و یا سرمه‌ای هستند، سفید یا عاجی رنگ هستند و مهم‌تر این‌که ساختار طرح اراک، سرتاسری تمام و یا محرابی یک‌دوم است. در زمینه این نقشه‌ها، بی‌نظمی (ساختارمندی و قرینه) و پراکندگی حضوری غالب دارد. در صورتی که ساختار طرح در قالی‌های تبریز و کاشمر غالباً یک‌چهارم است و طرح‌ها از نظم ساختاریافته برخوردار است. رج‌شمار پایین نسبت به نمونه‌های تبریزی و کاشمیری در طرح‌های

اراک بیشتر است. هم‌چنین نقوش دلفین‌های در مقایسه با طرح‌های تبریز و کاشمر، کمتر به‌کار رفته‌است. این نقش‌مایه‌ها با فرم و ساختار خاص خویش که در طرح‌های زیر خاکی دیگر مناطق دیده نمی‌شود، نمودار نقوش هویت‌ساز برای قالی طرح زیرخاکی اراک است (تصویر ۴).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، حاصل یک کار میدانی است که با هدف شناسایی و معرفی طرح زیرخاکی اراک و کانون‌های بافندگی وابسته به آن، به انجام رسید. فارغ از مباحث مربوط به زمان حضور و خاستگاه آغازین آن، طرح زیرخاکی دارای سابقه‌ای دیرینه (به‌گواهی بازاریان تقریباً صد ساله) در نظام بافندگی اراک و فراهان می‌باشد. در این پژوهش ضمن معرفی طرح زیرخاکی مناطق اراک، مورد واکاوی و بررسی قرار گرفت. جستجو برای یافتن نمونه‌های قدیمی این طرح در اراک، سرانجامی نداشت. ولیکن نمونه‌های موجود در بازار مینا و دست‌مایه مطالعه، بررسی و تحلیل قرار گرفت. این طرح در اراک با رج‌شمار ۳۰ و گره نامتقارن و ابعاد خُرک (ده گره بیست گره)، ذرع و نیم، دو ذرع و در برخی موارد جزئی پرده‌ای بافته می‌شود. البته اندازه رایج و غالب، خُرک و دو ذرع است. طرح زیرخاکی اراک در زمره هیچ کدام از طبقه‌ها و دسته‌های رایج قالی ایران قرار نمی‌گیرد و از این‌رو منحصره‌فرد است. ساختار محتوای آن که این طرح را برجسته و متفاوت می‌کند، علاوه بر ریزنقش‌های انتزاعی

و شیوه یافته گیاهی (نباتی)، جانوری، انسانی و اشکال هندسی، شامل انواع نقش و نگاره‌های آثار و ظروف زیرخاکی و دفینه‌ای است که البته طراح به سلیقه خویش نقوش متفرقه و متنوعی به صورت محدود به آن اضافه می‌نماید. نکته حائز اهمیت در ارتباط با این طرح این است که جدا از تغییرات جزئی در نوع و میزان نقوش و رنگ‌بندی نسبتاً مختلف، برخلاف طرح‌های زیرخاکی دیگر مناطق هم‌چون تبریز، کاشمر و حتی هرکه ترکیه، نقش‌ها ایستا و تهی از پویایی است. آن‌گونه که بایسته و شایسته است، خلاقیت و ابتکار عمده‌ای چه در اندازه و ابعاد و چه در متن و محتوای دیداری و تجسمی در آن، صورت نگرفته‌است و حتی بافت آن، رو به سوی محدودیت و توقف نهاده‌است. تعداد رنگ‌های به کار رفته نیز به نسبت تبریز و کاشمر، محدود است. ظرافت در نقش‌پردازی در این نقشه اندک بوده و ساختار نقشه بیشتر سرتاسری تمام و در

مواردی محرابی یک‌دوم است. نقش‌مایه‌های معمول در قالی زیرخاکی اراک شامل موارد زیر است: نقوش گیاهی معمول و پُرکننده (گل و بوته‌ها و غنچه‌ها و دسته‌گل‌ها)، بته‌جقه، نقوش جانوری نظیر آهو، خرگوش، بُز، خروس، جانوران خیالی و ترکیبی هم‌چون گریفین و سگ‌دال و مهم‌تر، ریتون‌هایی به شکل شیر بال‌دار، سیمرغ، اژدها، مجسمه‌هایی با سردیس انسانی به همراه بال و به شکل شیر بال‌دار، نقوش ابزارآلات نبرد شامل شمشیر و سپر، کلاه‌خود و نیز ظروف و اشکال کاربردی شامل ریتون، کوزه، پیاله (کاسه)، سیو (قدح)، قوری، آبریز، گلدان، مدالیون (نقش انسان در قاب‌های دایره‌ای شکل)، قندیل و نیز نقوش خط‌نگاره غیرمعمول بر بدنه برخی ظروف یا به صورت کتیبه در حاشیه و زمینه. ذکر این نکته ضروری است که نقش و نگاره‌های طرح زیرخاکی تبریز و کاشمر به مراتب متنوع‌تر و بیشتر است.

1 . Hereke

۲ . مصاحبه با سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی (خراسان رضوی، ۱۳۹۳/۱۱/۲۷).

۳ . شهری در کشور ترکیه.

منابع

- اردکانی‌موقتی، زهرا؛ اکبری، فاطمه (۱۳۹۷)، **بررسی مبانی ساختاری طرح زیرخاکی در قالی‌های معاصر تبریز**، مجموعه مقالات همایش ملی فرش و نیازهای معاصر، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- اردکانی‌موقتی، زهرا (۱۳۹۷)، **تصویرپردازی در قالی تبریز با نگاهی به طرح‌های زیرخاکی حاج قلی نامی**، مجله رشد آموزش هنر، شماره ۵۳، ۷۹-۷۴.
- دادخواه، جعفرقلی؛ تقوی‌نژاد، بهاره؛ مرادی، منیژه (۱۳۹۴)، **بررسی ویژگی‌های طرح و نقش در فرش زیرخاکی کاشمر**، همایش ملی فرش دستباف خراسان جنوبی، دانشگاه بیرجند.
- شاعری، فرزانه (۱۳۷۱)، **بررسی ویژگی‌های فنی هنری ساروق**، پایان‌نامه کارشناسی، دانشگاه هنر اصفهان.
- نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۱)، **مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد**، تهران، علمی و فرهنگی.

References

- URL1: <https://www.farmandgallery.com/product/carpets/persian/large-persian/tabriz-zire-khaki-2/> Accessed at 19-04-2023
- URL2: <http://ayaangallery.com/product/persian-pictorial-kashmar/> Accessed at 19-04-2023
- URL3: www.farmandgallery.com/product/carpets/persian/large-persian/tabriz-zire-khaki Accessed at 09-10-2021
- URL4: <https://dicarpet.com/se/kashmar-persisk-matta-187x103-beige-cream-246339> Accessed at 22-06-2020
- URL5: <https://borento.de/Perserteppich-Kashmar-370-x-280-cm-Teppich-Handegeknuepft-Blau-Orientteppich> Accessed at 14-07-2021